

**Yrd. Doç. Dr.
Hüseyin KAYHAN**

*Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
hukaturk@hotmail.com*

Eser Geçmişi:

DOI: 10.21551/jhf.296484

Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Yıkılışı

Fall of the İldenizids Atabeys of Azerbaijan

ÖZET

Irak Selçukluları Devleti'nin içinden çıkan ve bir bakıma onun devamı sayılabilecek Atabey İldeniz'in kurduğu Azerbaycan Atabeyliği, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Batı İran ve Kafkaslarda oluşan boşluğu doldurmuştu. Bu devletin son hükümdarı Atabey Özbek, kendisinden önceki atabeyler kadar başarılı bir yönetim ortaya koyamadı. Bu başarısızlığında, şahsi eksikliklerinin yanında bölgedeki bitmek tükenmek bilmeyen iç çekişmelerin de rolü olmuştu. Her şeye rağmen ülkesini bir bütün olarak ayakta tutmayı başarmış, ama Moğol istilasının getirdiği yeni siyasi durum diğer devletler gibi onu da pençesine almakta gecikmemişti. Onun 1225 yılında ölümü ile birlikte bir dönem sona ermiş ve bütün Ortadoğu Moğol hâkimiyetine girmişti.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İldenizliler, Harezmsahlar Devleti, Gürcüler, Moğollar.

ABSTRACT

The Atabey of Azerbaijan founded by Atabey İldeniz was established from within the Iraqi Seljuk Sultanate and it could be considered as this sultanate's successor. This state filled in the vacuum formed in Western Iran and Caucasia after the fall of the Seljuk Empire. Atabey Özbek, the last ruler of this state, could not rule the country as successfully as his predecessors did. Alongside his own personal insufficiencies, the inner strife in the region that never ended also contributed greatly for Atabey Özbek's failure. Despite everything, he managed to keep his country undivided, but the new political situation brought by the Mongol invasion also affected his state as happened to the other states. Following Atabey Özbek's death in the year 1225, this period came to an end and the entire Middle East fell under Mongol rule.

Keywords: Azerbaijan, İldenizids, Khwarazmshah Empire, Georgians, Mongols.

Giriş

1140'lı yılların başlarından itibaren Irak Selçukluları Devleti'nde adından bahsettirmeğe başlayan Azerbaycan Atabeyi İldeniz, 1160'da üvey oğlu Sultan Arslanşah'ı tahta geçirdikten sonra tek başına devletin hâkimi oldu. 1175'de öldüğü zamana kadar Arslanşah'ın adına devleti yönetti ve Azerbaycan'ı kendisi ve oğulları için merkez haline getirdi. Onun ölümünden sonra büyük oğlu Cihan Pehlivan, Arslanşah'ı öldürerek tahta oturttuğu oğlu Sultan II. Tuğrul'un adına ülkeyi on yıl boyunca istikrarlı bir şekilde yönetti. Onun 1186'da ölmesi ile birlikte kardeşi Kızıl Arslan devleti kontrolü altına almak isteyince Sultan II. Tuğrul ile arası bozuldu. Uzun savaşımlardan sonra II. Tuğrul'u asfiye ederek kendisi Irak Selçukluları Devleti'nin başına geçti ise de eşi tarafından zehirletilerek öldürüldü. II. Tuğrul tekrar saltanatı eline geçirdi, fakat o da 1194'de Harizmşahlar karşısında yenilerek hem devletini hem de hayatını kaybetti. Onun ölümü ile Irak Selçukluları Devleti sona erdi.¹ Cihan Pehlivan'ın oğlu Atabey Ebubekir, Azerbaycan'da kontrolü eline geçirdikten sonra 1211 yılında öldüğü zamana kadar bütün iç ve dış tehditleri ortadan kaldırarak belli bir istikrar ortamı oluşturdu ve başarılı denebilecek bir şekilde Azerbaycan Atabeyliği'ni yönetti.²

1. Atabey Özbek'in Atabeyliğin Başına Geçmesi

Irak Selçukluları Devleti'nin çöküşünde önemli rol oynayan gulâmlıktan yetişme emîrlere, 1194'ten sonra bölgeyi ellerine geçirmiş bulunan güçlü Harezmsahların taraflarına geçmişler, kısa zamanda onları da kendilerine benzeterek, birlikte yerli halkı soymağa ve yağmalamağa başlamışlardı. İran'da Bunlar yaşanırken Azerbaycan Atabeyliği'ni yöneten Atabey Ebubekir'in içki ve eğlenceyle geçen atabeylik dönemi 607/1210-11 tarihinde ölümüyle birlikte sona erince yönetimin başına kardeşi Muzaffereddin Özbek geçti.³ Kaynaklarımızda onun atabeyliğinin ilk yıllarındaki faaliyetleri hakkında fazla bilgi mevcut değilken, merkezi otoritenin yok olması sebebiyle belli bir zamandır Irak-ı Acem'de komutanlar arasında yaşanan hâkimiyet mücadeleleri alevlenerek yayılmaya başladı.

2. İç Meseleler

a. Aydoğmuş'un Mengli'ye Yenilerek Bağdad'a Kaçması ve Öldürülmesi

Irak Selçukluları Devleti, 1120 yılında Sultan Sancar tarafından kurulduğu andan itibaren gittikçe artan bir şekilde gulâm ve Türkmen beylerinden oluşan komutanlarının baskı ve tedhişine maruz kaldı. Özellikle 1152'de Sultan Mesud'un ölümü ile birlikte devlet tamamen bu komutanların kontrolüne girdi. Sultan Arslanşah'ı (1160-1176) tahta geçiren Azerbaycan atabeyi İldeniz, devleti tamamen kontrolüne alarak 1175'te öldüğü ana kadar yönetti. Onun Selçuklu komutanlarını baskı altında tutması ve gerektiğinde cezalandırması

1 Irak Selçukluları Devleti için bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya, 2001.

2 Azerbaycan Atabeyleri İldenizliler hakkında şu araştırmaya bkz. H. Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)", *Yeni Türkiye* 72, *Kafkaslar Özel Sayısı – II*, Ankara, 2015, 769-787.

3 Hamdullah Mustevfi Kazvîni, *Târih-i Güzide*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910, I, 478; Fasîh Ahmed Havâfi, *Mucmel-i Fasihî*, Nşr: Mahmud Ferruh, Meşhed, 1339, II, 285; Yahya b. Abdullatif el-Huseynî el-Kazvîni, *Kitâb-ı Lubbu't-Tevârih*, Nşr. Seyyid Celâleddin Tehrânî, Tahran, 1315 h.ş., 124. Atabey Ebubekir zamanında Azerbaycan'daki siyasi gelişmeler için bkz. H. Kayhan, "Selçukluların yıkılışından sonra Irak ve Azerbaycan'ın durumu", *Belleten*, LXXI/262 (Aralık 2007), 891-908.

sonucu bu onbeş yıllık dönemde merkezi otorite varlığını güçlü bir şekilde devam ettirdi. İldeniz'in ölümünden sonra oğulları Atabey Pehlivan'ın (1175-1186) onbir yıllık, peşinden de kardeşi Atabey Kızıl Arslan'ın (1186-1191) beş yıllık güçlü vesayet dönemlerinde Irak Selçukluları Devletinin başında Arslanşah'ın oğlu II. Tuğrul vardı. Bu Selçuklu sultanı ancak son üç yılında (1191-1194) atabeylerin baskısı olmadan gerçek bir hükümdar gibi devleti yönetebilmişti.

1194'te yaşanan Harezmşah istilası ile tehlike içine giren Batı İran (Irak-ı Acem-Cibal) ve Azerbaycan'daki İldenizliler'in hâkimiyeti Atabey Pehlivan'ın oğlu Ebubekir tarafından yeniden oluşturulmaya çalışılmış ise de bu atabeyin şahsiyetinden kaynaklanan zafiyetler sebebiyle başarıya ulaşamamıştı. Anlaşıldığı kadarıyla, Atabey Özbek de bu konuda yeterli olamayınca eski Selçuklu komutanları kontrolü ele geçirmeye başlamışlardı. Bu cümleden olarak, Atabey Pehlivan'ın adamlarını çevresine toplayan gulâmlardan Mengli adındaki komutan isyan ederek başka bir gulâm Aydoğmuş'a ait şehirleri eline geçirdi (1211-1212). Yenilen Aydoğmuş ailesiyle birlikte Bağdad'a kaçmış ve halife sığınmıştı.⁴

Bu olaydan az sonra Mengli, oğlu Muhammed'i Bağdad'a yollayarak, halifenin ona askeri yardımlarda bulunmasını önlemeğe çalıştı. Muhammed, halife tarafından gayet iyi karşılandı ve kendisine hil'atler giydirildikten sonra tıpkı Aydoğmuş'a yapıldığı gibi izzet ve ikramlarda bulunuldu (Haziran 1212).⁵ Halife kendisine hil'atler giydirerek komutanlık alâmeti olarak kôs ve benzeri bando aletleriyle, ihtiyaç duyacağı şeyler vermişti. O, halife ile vardıkları anlaşma uyarınca Kasım 1212 tarihinde Bağdad'dan ayrılarak Hemedan'a gitmiş ve Yıva Türkmenlerinin beyi Süleyman b. Tercem'in hâkimiyeti altındaki yerlere giderek onunla buluşup, kendisine gönderilecek askerleri beklemeye başlamıştı. Tam bu sırada halife Süleyman b. Tercem'i komutanlıktan azlederek, yerine onun küçük kardeşini tayin etmişti. Herhalde bu azlin Aydoğmuş'un isteği doğrultusunda gerçekleştiğini sanan Süleyman, Mengli'ye haber yollayarak onunla anlaşmış ve Aydoğmuş'u yakalatarak öldürtüp, cesedini de Mengli'ye göndermişti. Aydoğmuş'un ölümü üzerine çevresinde bulunan adamları dağıldılar. Bu olay Bağdad'da duyulduğu zaman halife üzülmüş ve hemen Mengli'ye bir mektup yazarak, yaptıklarından dolayı onu kınamıştı. Aydoğmuş'a ait bütün şehirlere hâkim olarak bir hayli güçlenen Mengli, bu mektuba oldukça kaba bir cevap vermişti.⁶

b. Mengli'nin Öldürülmesi ve Yerine Ogulmuş'ın⁷ Geçmesi

Aydoğmuş'un öldürülmesinden sonra Cibal bölgesinde prestiji bir hayli yükselen Mengli, arkadaşı olan Atabey Özbek'i de aldatmış ve onu tehdit eder duruma gelmişti. Mengli'nin hilâfet devletinin çıkarları doğrultusunda hareket etmemesi, dik başlılığı ve kabalığı halifenin ona karşı cephe almasına sebep olmuştu. Bunun üzerine halife Atabey Özbek'e bir mektup

4 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi*, İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, İstanbul, 1987, XII, 253.

5 İbnu'l-Esîr, XII, 256.

6 İbnu'l-Esîr, XII, 257.

7 Bu isim değişik şekillerde okunmaktadır. F. Sümer bu ismi yukarıda belirttiğimiz şekilde okumakta ve “**şifa bulmuş, iyileşmiş, iyi olmuş**” anlamlarını vermektedir (*Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul, 1999, II, 81-83). Kutadgu Bilig'de **Ogalgufiili** vardır ve “**nazlı, asil**” anlamlarına gelmektedir (Nşr. R. R. Arat, Metin, Ankara, 1979, I, 77, 1426, 3395). Bu fiilden yola çıkarak **Oglamış** (asilleşmiş, nazlılaşmış) ismini türetmek de mümkündür

yazarak, gittikçe güçlenen bu Türk komutanının Azerbaycan için bir tehdit olduğu yolunda uyarıda bulunarak onu Mengli'ye karşı kışkırttı ve kendisine yardımlarda bulunmayı vadetti. Halife bununla da kalmayarak Alamut ve çevresindeki diğer kalelere sahip olan İsmâiliyye mezhebi lideri Celâleddin'e haber göndererek, Atabey Özbek'e yardım etmesini istedi. Böylece Mengli'ye karşı aralarında üçlü bir ittifak oluşturuldu. Varılan anlaşmaya göre, Mengli ortadan kaldırılacak ve toprakları taraflar arasında paylaşılacaktı. Bu şekilde bir ittifak anlaşması hazırlandıktan sonra halife büyük bir ordu hazırlattı ve komutanlarından Muzaffereddin Sungur komutasında bölgeye yolladı. Halife müttefiklerin güçlerinin daha da artması için Erbil hâkimi Muzaffereddin Gökbörü'ye de haber yollayarak onu da yardıma çağırdı ve müttefik ordularının başına geçmesini teklif etti. Gökbörü, bu teklife sıcak bakarak askerleriyle birlikte birleşik orduya katılmıştı. Ayrıca Musul, Cezîre ve Haleb bölgelerinin askerleri de bu orduya katıldılar. Böylece oldukça büyük bir güç haline gelen müttefik ordusu Hemedan'a doğru harekete geçti. Durumdan haberdar olan Mengli, bu büyük orduyla baş edemeyeceğini anlayarak askerleriyle dağlara çekildi. Onu takip eden müttefikler bir müddet sonra yiyecek ve hayvan yemleri konusunda sıkıntıya düşmeye başladılar. Fakat sığındığı dağın zirvelerinde onların yiyecek ve erzaklarının tükenmesini bekleyecek yerde bir taktik hatası yapan Mengli aşağıya inerek Atabey Özbek'e karşı saldırıya geçti. Fazla direnemeyen Özbek yenildi, fakat Mengli durumdan istifade edecek yerde tekrar dağın zirvelerine doğru geri çekildi. Ertesi gün tekrar saldırıya geçti ise de oldukça çetin geçen bir savaştan sonra yenildi ve tekrar dağın zirvelerine çekildi. Bir müddet sonra da bir deveye binerek yanında küçük bir gurup askerıyla birlikte firar etti. Başsız kalan askerleri ise çevreye dağıldı ve yakalanarak esir edildi. Savaştan sonra Mengli'ye ait şehirler yapılan anlaşma gereğince taraflar arasında paylaştırıldı. Kendisinin payına düşen şehirleri, kardeşinin azatlı kölesi Ogulmuş'un yönetimine bırakan Özbek, daha sonra Azerbaycan'a geri döndü (1215-1216).⁸

3. Dış Meseleler

a. Moğollarla İlişkiler

Cengiz Han'ın orduları Asya'da büyük başarılar kazanıp bir sel gibi önüne gelen her şeyi yakıp yıkarak ilerlerken en son 1220'de İslâm dünyasının setti Harezmsahlar Devleti'nin ordularını yenilgiye uğratarak İran'a girmişlerdi. Rey'e kadar ilerlemişler, burayı ele geçirip tahrip ettikten sonra Harezmsah Muhammed'in peşinden Hemedan'a yönelmişlerdi. Bu şehrin halkının Rey'in akıbetine uğramamak için aman istemeleri, paralar ve hediyeler takdim etmeleri üzerine Moğollar burayı tahrip etmekten vazgeçip Zencan'a yönelmiş, burayı da tahrip ettikten sonra Kazvin'e yürümüşlerdi. Bu şehrin halkının büyük bir direniş göstererek, uzun süre şehirlerini savunmalarına rağmen burası da Moğollar tarafından ele geçirildi ve tahrip olmaktan kurtulamadı. Bu sırada kış mevsimi şiddetli kar yağışı ve soğukla birlikte bastırıldığı için Moğollar Cibal harekâtını ertelemek zorunda kalmışlar, buradan daha ılık bir bölge olan Azerbaycan'a yönelmişlerdi. Etrafı yakıp, yıkarak ve yağmalayarak başşehir Tebriz önlerine

8 İbnü'l-Esir, XII, 262-263; Cuveynî, *Târih-i Cihan Guşa*, çev. M. Öztürk, Ankara, 1988, III, 561; V. Minorsky, "Özbek", İA, İstanbul, ۱۹۶۴, IX, 489. Bu olayın 511/1214-15 yılında cereyan ettiğini belirten Cuveynî, Özbek ve yanında misafir olarak bulunan Celâleddin'in Mengli'nin Irak'tan uzaklaştırılması konusunda halifeye ve Suriye'deki Türk meliklerine mektuplar yazdıklarından bahsetmektedir. Ortak düşman hüviyetindeki Mengli'nin ortadan kaldırılması için taraflar arasında karşılıklı mektuplaşmalar olmuştur. Halife Nâsır Lidînillah, bu amaçla Evhadeddîn-i Kirmânî'yi elçi olarak bir mektupla birlikte Atabeg Özbek'e göndermişti (Bkz. *Menâkib-nâme-i Şeyh Evhadeddîn-i Kirmânî*, Haz. İ. H. Mercan, Erciyes Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1990, 158-161).

kadar gelmişlerdi. Atabey Özbek, Moğollara karşı koyma yerine, ara vermeksizin eğlencelerine devam etmiş ve onlara mal, erzak, hayvanlar ve yiyecekler yollayarak aman dilemişti. Bir an evvel sıcak deniz sahiline inerek kışı burada geçirmekten başka bir düşünceleri olmayan Moğollar yollarına devam etmişler ve Gürcistan'a girip on bin kişilik bir gürcü ordusunu bozguna uğratmışlardı. Yenilgiye uğrayan Gürcüler, durumun ciddiyetini kavrayarak, Atabey Özbek'e haber yollayıp Moğollara karşı ittifak oluşturmayı teklif etmişlerdi. Teklifi olumlu bulan Özbek, kış mevsiminin bitmesiyle birlikte güçlerini birleştirerek Moğollara karşı harekete geçmek üzere Gürcülerle bir anlaşma imzalamıştı. Ayrıca Ahlat ve el-Cezîre hâkimi Eyyûbî meliki Eşref'e de haber yollayarak bu ittifaka katılmasını istediler. Onların tahminlerine göre Moğollar bütün kış boyunca yerlerinden ayrılmayıp, harekete geçmek için baharı bekleyeceklerdi. Onların bu tahminleri gerçekleşmedi, zira Moğollar hemen Gürcüler üzerine yürüdüler. Bu arada Atabey Özbek'in memlûklarından Akkuş adında bir komutan Cibal ve çevresindeki bölgelerden topladığı askerlerle birlikte Moğollara katıldı. Moğollar, Komutan Akkuş öncülüğünde her tarafı yakıp-yıkarak Tiflis yakınlarına kadar geldiler. Burada Akkuş'un komutasındaki Moğol öncüleriyle Gürcüler arasında şiddetli bir savaş oldu ve yenilen Gürcüler kaçtılar (Ocak 1221). Bunun üzerine Moğollar bütün Gürcistan'ı yağmalayıp, her tarafı tahrip ettiler. Gürcistan'ın son derece sarp ve daracık geçitlerden meydana gelmesi onların burada kalmalarını ve savaşmalarını güçleştirmişti. Bu yüzden 618 yılı başlarında (Şubat-Mart 1221) burayı tek ederek Tebriz'e yöneldiler.⁹

Tebriz halkı Moğollara değerli eşyalar, erzak, kumaşlar ve atlar vererek şehre dokunmaları önlenmiş. Buradan Merâğa'ya yönelip, Ruvindiz kalesinde ikâmet eden bir kadın nâibe tarafından yönetilen bu şehri kuşatarak ele geçirdiler (30 Mart 1221). Kendilerine direnen halkı kılıçtan geçirip, şehri tahrip ettikten sonra Erbil'e doğru hareket ettiler. Bu durum karşısında Erbil hâkimi Atabey Gökbörü hemen gerekli tedbirleri almağa başladı. Bu arada halifeden de kendisine yardımcı kuvvetler gönderildi. Dakûka'da ordusunu toplayan Gökbörü, Moğolların üzerine gitmekten çekindi. Zaten Moğollar da Müslüman askerlerinin kendilerine karşı harekete geçmek üzere toplandıklarını haber almışlar ve daha ileriye gitmekten çekinip, geriye dönerek Hemedan üzerine yönelmişlerdi. Burada kendi adlarına şehri yöneten bir şahneleri bulunuyor ve bunun denetiminde halkı soyup soğana çeviriyorlardı. Moğol ordusu şehir yakınlarında konakladıktan sonra bu şahneye haber göndererek kendileri adına halktan para, mal ve elbise toplamasını istediler. Hemedan halkı artık verecek hiçbir şeyleri kalmadığı için Moğolların bu isteğine karşı geldiler. Bunun üzerine şehri kuşatan Moğol ordusu şehre saldırınca halk kendisini savundu. Yerli milislerin huruç hareketleri sonucunda oldukça zayıf veren Moğollar Ağustos-Eylül 1221 tarihinde şehre girdiler. Şehirde bulunan bütün Müslüman halk kılıçtan geçirildi ve şehir ateşe verilerek baştan sona yakıldı. Buradan Azerbaycan Atabeyliği topraklarına yöneldiler.¹⁰

Moğolların Azerbaycan Atabeyliği topraklarına girdikten sonra uğradıkları ilk şehir Erdebil oldu. Burayı ele geçirdikten sonra halkını kılıçtan geçirip, şehrin büyük bir kısmını harebeye çevirdiler. Buradan Tebriz üzerine yürüdüler. Onlar ulaşmadan önce Atabey Özbek ailesini Hoy taraflarına gönderip, kendisi de Nahçivân'a gitmek suretiyle başkentini kaderiyle baş başa bırakmıştı. Sahipsiz kalan şehrin yönetimi Şemseddin et-Tuğraî adındaki bir komutanın eline geçmişti. Tuğraî, halkı örgütleyerek, onlardan milisler oluşturdu. Surları

9 İbnu'l-Esîr, XII, 332-334, 336.

10 İbnu'l-Esîr, XII, 336-341.

güçlendirdi ve halkın mâneviyatını güçlendirerek şehri savunmaya çalıştı. Moğollar şehre saldırmadan önce halktan değerli mallar ve eşyalar istediler. Taraflar arasında ödenecek miktar yönünde anlaşma sağlanınca alacaklarını alıp şehre dokunmadan Sarav tarafına yöneldiler. Burayı ele geçirip, yağmaladıktan sonra halkının büyük bir kısmını kılıçtan geçirip Arran bölgesine hareket ettiler. Burada ilkin Beylekân ele geçirildi ve aynı kötü akıbete uğratıldı (Ekim-Kasım 1221). Arran'da bulunan bütün küçüklü büyüklü yerler aynı tahribata uğradılar. Moğollar bölgenin en büyük ve müstahkem şehri olan Gence'ye yöneldiler. Burayı saldırarak kolayca ele geçiremeyeceklerini gördükleri için şehrin sakinleriyle anlaşarak kararlaştırılan miktarda para ve mal karşılığında şehre dokunmadan komşu Gürcistan topraklarına girdiler. Bütün Gürcistan ve peşinden Şirvanşahlar ülkesi de aynı kötü akıbete uğratıldı.¹¹

Ülkeleri Moğollar tarafından işgal edilen Kıpçaklardan büyük bir gurup Şirvanşahlar ülkesine girerek Derbend'e kadar gelmiş ve buranın komutanı Reşid'e bir mektup yollayarak durumlarını arz edip, kendilerine görev verilmesi karşılığında bölgeye yerleşmek istediklerini bildirmişlerdi. Reşid, onlara güvenmediği için tekliflerini reddetmişti. Fakat onlar gidecek yerleri olmadığı için bölgeyi terk etmeyip, sonunda hile ile şehri ele geçirmişler, Reşid ise son anda kaçmayı başarmıştı. Kıpçaklar Derbend'i ele geçirdikten sonra ilk iş olarak Gürcistan topraklarına girip Kiblekalesini kuşatmışlardı. Reşid, bölgeden ayrılmayı onların hareketlerini gözetlediği için Kıpçakların şehirden ayrılmalarından sonra Derbend kalesine girmiş ve ele geçirmişti. Bunun üzerine Kıpçakların bir kısmı Azerbaycan Atabeyliği'ne ait Arran bölgesine girdiler. Gence Komutanı Kûşhâre onlarla temasa geçerek, Atabey Özbek'in hizmetinde kalmak şartıyla bölgeye yerleşmelerine müsaade etmişti. Durum Özbek'e bildirilmiş ve onun da onayı ile Kıpçaklar Gürcistan sınırında bulunan Galakun Dağı yakınlarına getirilerek burada konaklamaları sağlandıktan sonra beylerine hil'atler gönderilmişti. Kıpçakların Arran'a yerleştirilmeleri Gürcüleri bir hayli endişelendirmiş ve askerlerini toparlayarak bunların üzerine bir baskın yapmak üzere hazırlanmaya başlamışlardı. Durumdan haberdar olan Kûşhâre, Kıpçakları uyardı ve onların ileri gelen beylerinden birisinin komutasında bir birliği Gürcülerin üzerine sevk ederek onları ağır bir yenilgiye uğrattı.

Kıpçak beylerinden bir başkası, arkadaşının kazandığı zaferi tekrarlamak amacıyla Kûşhâre'den izin almaksızın Gürcistan topraklarına girdi ve Gürcülerin ani bir baskını sonrasında mağlup olarak geriye döndü. Bunun üzerine Kıpçaklar Kûşhâre'ye başvurarak, intikamlarının alınması için kendilerine askerleriyle birlikte yardımda bulunmasını istemişlerse de, o bunu kabul etmemişti. Daha sonra taraflar arasında bir gerginlik yaşanmış ve Kıpçaklar buldukları yeri terk ederek Şirvanşahların arazisine çekilmişlerdi. Burada da tutunamayan bu Kıpçak gurubu, çevreden yapılan saldırılar sonucunda perişan olmuşlardı.¹²

Doğudan gelen Moğol orduları Rey şehrine saldırıp, tahrip ettikten sonra Sâve, Kâşan ve Kum şehirlerini de aynı akıbete uğrattı. Buradan Cibal'e geçen Moğollar daha önceki saldırıdan sonra yaralarını sarmağa çalışan Hemedan halkına saldırdılar. Burayı ikinci bir defa tahrip ve kıyıma tâbi tuttuktan sonra Rey'de ellerinden kaçarak Azerbaycan'a sığınmış olan Harezmi bir gurup askerinin peşinden Tebriz'e kadar geldiler ve Atabey Özbek'e haber göndererek bu

11 İbnu'l-Esîr, XII, 341-344. Yâkût, 618/1121-22'deki bu kuşatmada, Tebriz halkının Moğollara kurtuluşları karşılığı olarak siyâbabaî, sekalaton ve Hataî atlas, Tebriz'de üretilmeyen doğuya ve batıya ait dokumalar verdiği belirtilir (Yâkût, II, 15).

12 İbnu'l-Esîr, XII, 366-371.

askerleri kendilerine teslim etmesini, aksi halde şehre saldıracaklarını bildirdiler. Sayıları yaklaşık üç bin atlı civarında olan bu Moğol ordusunun birkaç katı askeri güce sahip olan Özbek, onlarla savaşa cesaret edemediği için sayıları altı bine ulaşan Harezmi askerlere saldırarak onların çoğunu öldürüp, başlarını zengin hediyelerle birlikte Moğollara sundu. Böylece sakinleşen Moğollar Tebriz'e saldırmaktan vazgeçerek Horasan'a geri döndüler (1224).¹³

b. Gürcülerle İlişkiler

Gürcü Kralı IV. David (1089-1125), Kafkaslarda ele geçirdiği yerleri elinde tutabilmek ve daha fazla toprak alabilmek için yeterli güce sahip olmadığını görüp, kalabalık ve oldukça savaşçı olan Kıpçak Türklerinden faydalanmaya karar vermişti. Kendisi, daha önceden, Kıpçak başbuğlarının en güçlülerinden birisi olan Şara Han'ın oğlu Atrak'ın güzelliği dillere destan olan kızı Guran-Duht ile evlenmiş ve onlarla akrabalık kurmuştu. Buna güvenerek, kayınpederine bir elçi gönderip, ona ve emrindeki bütün Kıpçaklara yardım etmeği ve ittifak kurmayı önermişti. Bu sırada, Rus Knezi Vladimir Monomah (1113-1125) tarafından baskıya alınmış olan Atrak, damadının bu teklifini kabul ederek, emrindeki bütün Don-Kuban Kıpçaklarıyla birlikte Gürcistan'a gitti. Kral, Gürcistan'ın en iyi bölgelerine yerleştirdiği bu Kıpçaklardan, 40 bin süvarilik seçkin bir ordu ve ayrıca 5 bin kişilik hassa ordusu oluşturdu.¹⁴ Kral David'in komutasında birleşen Gürcü ve Kıpçak kuvvetleri, Türklere karşı savaş ve istilâlara girişerek büyük başarılar kazanmışlardı. Gürcü-Kıpçak saldırıları bütün XII. yüzyıl boyunca ve XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde de devam etmiş, bunlar Azerbaycan, Arranâ, Şirvan, Doğu Anadolu ve Irak-ı Acem'e kadar akınlar yapıp, korku ve dehşet saçmışlardı.

Moğolların saldırıları sonucunda bir hayli zarar gören Arran bölgesindeki Beylekân şehri, çevreye dağılan halkının geriye dönmesinden sonra yeniden onarılmıştı. Onların bu meşguliyetlerinden istifade eden Gürcüler ani bir saldırı ile şehre girdiler ve ele geçirdiler. Moğolların yarım bıraktığı işi tamamladılar ve halkın tamamını kılıçtan geçirip, şehri tahrip ettiler (Ekim-Kasım 1122). Bütün bu işler olurken Atabey Özbek Tebriz'de zevk ve eğlenceyle dolu günler geçirmekte, olaylara seyirci kalmaktaydı.¹⁵

Anonim Gürcü Vekayi-nâmesi'nin belirttiğine göre, Gürcü Kralı IV. Giorgi (1212-1223), Gencililerin kendi hâkimiyetine karşı ayaklanarak, ödedikleri yıllık vergiyi kesmeleri üzerine bizzat buraya bir sefer düzenleyerek, halkını itaate mecbur etti.¹⁶

Anlaşıldığı kadarıyla, Gence halkı IV. Giorgi'nin ölümünden bir müddet sonra tekrar ayaklanmışlardı. Bunun üzerine, Gürcüler 1225 yılında bir sefer yaparak şehri tekrar kuşattılar. Gence oldukça müstahkem bir kaleye sahipti ve halkı Gürcülerle yapılan uzun süreli savaşlar neticesinde oldukça tecrübe kazanmış olduğundan, bu ani Gürcü hücumunu yaptıkları çıkış hareketleriyle başarısızlığa uğrattılar. Şehri ele geçirmenin ve Gence halkı ile

13 İbnu'l-Esîr, XII, 379-380; Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, İstanbul, 1286, II, 230.

14 H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 82 vd.

15 İbnu'l-Esîr 1987, XII, 371.

16 Anonim Gürcü Vekayi-nâmesi, çev. H. D. Andreasyan, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Ankara, 2003, 426.

savaşmanın imkânsız olduğunu gören Gürcüler, ağır zayıtlar vererek geri çekildiler.¹⁷

Gence yenilgisinden sonra Gürcüler daha büyük bir ordu ile Azerbaycan'a saldırdılar. Amaçları Atabey Özbek'in elinde bulunan bütün şehirleri ele geçirmektir. Birer kişilik sıra halinde geçilebilecek kadar dar olan bir dağ geçidinden geçerken, daha önceden burada pusu kurmuş bulunan Atabey Özbek'in askerlerinin ani saldırısı ile Gürcü ordusu bozguna uğratıldı. Bunların büyük bir kısmı bu geçitte telef oldular. Ancak çok az bir asker kaçıp, canını kurtarabildi (1225). Bu büyük yenilgi Gürcülere oldukça dokunmuş ve Türkleri Azerbaycan'dan kovmak için daha ciddi bir şekilde hazırlanmağa başlamışlardı. Tam bu sıralarda Moğolların önünden kaçan Harezşah Celâeddin Mengüberti'nin ordusuyla Merâğa'ya ulaştığı haberinin gelmesi üzerine büyük bir tehlikenin kapılarına dayanmış olduğunu gören Gürcüler, Atabey Özbek'e haber göndererek Harezşahlara karşı koyabilmek için güçlerini birleştirmeye teklif ettiler. Ancak durumdan haberi olan Harezşah, taraflar arasında bir ittifak anlaşması yapılmadan önce bölgeye vararak, taraflarla tek tek hesaplaşmayı çıkarlarına daha uygun buldu.¹⁸

c. Harezşahlarla İlişkiler

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra onun bıraktığı boşluğu doldurmak için çaba sarfeden Harezşahlar Devleti, bu emeline ulaşabilmek için bir yandan dağılık Türkmen gurupları, Türk beyleri ve emîrleriyle uğraşırken, bir yandan da Atabey İldeniz ve oğlu Atabey Pehlivan'ın kuvvetli yönetimi altında hayatını devam ettiren Irak Selçukluları Devleti ile nüfuz mücadelesi yapıyordu. Atabey Kızıl Arslan'ın kontrolsüz ve bilinçsiz politikaları¹⁹ güç dengesinin Harezşahlar Devleti lehine değişmesine sebep oldu ve sonuçta 1194'de Irak Selçukluları Devleti ortadan kalktı. Irak Selçukluları Devletinin merkezi Batı İran'a (Cibal) hâkim olan Harezşahlar, burada kontrolü sağlamada başarılı olamadılar. Bölge Harezşah ve Selçuklu komutanları ile Ortadoğu'da uzun bir süredir kaybettiği siyasi hâkimiyeti tekrar kurmak için mücadele eden Abbasi Halifelerinin nüfuz mücadelelerine sahne oldu.

Böyle bir siyasi istikrarsızlığın hüküm sürdüğü dönemde komutanlardan Ogulmuş Cibal'de Harezşahlar Devleti adına hutbe okutmaktaydı. Onun Batınîler tarafından öldürülmesinden sonra bu bölgenin denetimini elinden çıkarmak istemeyen Harezşah Muhammed, hemen bir ordu hazırlayarak bu bölgeyi ele geçirmek için harekete geçti. Önce Rey şehrine gelerek burayı ele geçirdi. Ogulmuş'un ölüm haberi sadece Harezşah'ı değil, aynı zamanda Fars Atabeyleri Salgurluların hükümdarı Sa'd b. Dekle'yi de harekete geçirmişti. Tamamen korumasız kalan bu bölgeyi kontrol altına almak için ordusuyla sefere çıkan Sa'd, ilkin İsfahân'ı itaat altına aldı ve buradan Rey üzerine yürüdü. Şehre yaklaştığı sırada Harezşah Muhammed'in öncü birlikleriyle karşılaştı ve bunları bölgedeki milis kuvvetler sandığı için savaşa tutuştu. Ardından da sultanın ordusuyla karşılaştı ve yenilerek teslim oldu. Harezşah Muhammed onu bağışladı, kendisine itaat edeceğine dair yemin aldıktan sonra onunla elindeki toprakların bir kısmını kendisine bırakmasını sağlayacak anlaşma yaptı. Bu anlaşmanın şartlarının yerine getirilmesi için de yanına bir miktar asker vererek ülkesine gönderdi. Sa'd, Fars'a döndüğü zaman bir sürprizle karşılaşmış ve büyük oğlunun yönetimi

¹⁷ İbnü'l-Esîr, XII, 385.

¹⁸ İbnü'l-Esîr, XII, 391.

¹⁹ Bu konuda bkz. H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 293-307.

eline geçirdiğini görmüştü. Bunun üzerine oğluyla mücadeleye girişerek tekrar yönetimi eline geçirmiş ve Harezmsahlar adına hutbe okutmağa başlamıştı. Böylece Salgurluların Cibal'de hâkimiyet kurmasını önleyen Harezmsah Muhammed, Rey'den sonra Sâve'ye yürüdü ve burayı da ele geçirdi. İleri harekâta devam ederek Kazvin, Zencan, Ebher, Hemedan, İsfahân, Kum ve Kâşân'ı aynı şekilde ele geçirdi ve komutanlarına iktâ etti. Cuveynî'nin anlattığına göre, Atabey Özbek de Cibal bölgesini eline geçirmek için büyük bir istek duymaktaydı. Bu karışıklık döneminden istifade ederek bir ordu ile Hemedan üzerine yürümüş, fakat kısa süren bir savaş sonucunda Harezmsah'ın öncülerine yenilerek geri çekilmişti.²⁰ Azerbaycan sınırına dayanan Harezm tehlikesinin kuvvet yoluyla ortadan kaldırılmasının imkânsızlığını gören Atabey Özbek, Sultan Muhammed ile bir anlaşma yaparak Harezmsahlar Devleti'nin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı (1217-1218).²¹

1220'de Moğollara yenildikten sonra bir müddet mücadele ederek batıya doğru çekilen Harezmsah Muhammed'in oğlu Celâleddin Mengüberti'nin Azerbaycan sınırına yaklaşması üzerine gelen tehdidin büyüklüğünü gören Atabey Özbek hemen harekete geçti. Gelen Harezmsah ordusunu durduramayacağını gördüğü için elçi göndererek sultana tâbi olacağını beyan edip, bunun gerekleri olarak hutbe ve onun adını anıp, her yıl düzenli vergi vermeği vadetti. Bunu kabul etmeyen sultan Azerbaycan'a girerek Merâga'yı ele geçirdi ve buraya yerleşti. Ancak bu sırada üvey kardeşi Gıyâseddin'in dayısı Yıgan Tayısı'nın isyan ederek Mengüberti'nin Merâga'ya varmasından iki gün önce Hemedan'a gidip şehri ele geçirdiğinin haberi gelmişti. Yıgan Tayısı, beş bin süvariden oluşan bir orduyla Azerbaycan'a girmiş ve her tarafı yağmaladıktan sonra kışı geçirmek üzere ılık iklime sahip Arran'a gitmişti. Baharla birlikte Halife Nâsir Lidinillah'ın kendisine yolladığı bir mektupla Hemedan ve çevresini kendisine iktâ ettiğini bildirip, oraya gitmesini istemesi üzerine buraya hareket etti. Hemedan'a giderken yolunun üzerinde bulunan Azerbaycan şehirlerine saldırarak ikinci defa yağmaladı. Sultan Celâleddin durumdan haberdar olunca süratle Yıgan Tayısı'nın peşine düştü ve geceleyin onun karargâhına ulaştıktan sonra kuşatma altına aldı. Yıgan Tayısı, sabahleyin sultanı karşısında görünce eşini göndererek ondan aman diledi. Onu affeden Sultan Celâleddin, askerlerini kendi ordusuna kattı ve kendisini askersiz bıraktı. Bu işlerin halledilmesinden sonra Merâga'ya geri döndü (1225).²²

Bu sırada Atabey Özbek, Sultan Celâleddin'in korkusundan Tebriz'den ayrılıp Gence'ye gitti. Bunun üzerine Sultan Celâleddin, şehre dokunmayacağına söz verince Tebriz halkı kendisine itaat ettiler ve Harezm ordusunun bütün ihtiyaçları para karşılığı buranın halkından tedarik edilmeğe başlandı. Sultan, daha sonra buraya kendi adına şehri idare etmesi için bir şahne gönderdi. Halkın bu şahneden şikâyetlerde bulunması üzerine, onun gereksiz isteklerinin yerine getirilmemesini emretti. Bir müddet sonra da gelip şehri kuşattı ve beş günlük bir mücadeleden sonra şehre girip, kendisiyle mücadele eden halka aman verdi. Ayrıca

20 Cuveynî, II, 312.

21 İbnu'l-Esîr, XII, 272-274; Cuveynî, II, 312; Vassâf el-Hazre, *Târîh-i Vassâf el-Hazre*, Nşr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hş., 153; Kadî Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, Nşr. B. Mîrzâ Kerîmî, Tehran, 1313/1934 hş., 87.

22 İbnu'l-Esîr, XII, 391-392; Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddîn Mengüberti*, Nşr. H. A. Hamdî, Kahire, 1953, 194-196; A. Taneri, *Celâleddin Harezmsah ve Zamanı*, Ankara, 1977, 38; H. Alyârî, *Azerbaycan Atabeyleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1966, 108. Nesevî'ye göre, Celâleddin Harezmsah'ın kardeşi GıyâseddinPirşah'ı bertaraf ederek saltanatı ele geçirmesi üzerine, Pirşah'ın dayısı YıganTayısı Azerbaycan'a çekilip, mücadeleyi buradan sürdürmeğe karar vermişti. Bu amaçla Atabeg Özbek ile ittifak kurmuş ve birlikte CelâleddinHarezmsah'a karşı harekete geçmişlerdi. Yıgan Tayısı'nın gayelerinden birisi de Celâleddin'in boş bıraktığı Irak'ı ele geçirmektir.

halkın istekleri doğrultusunda Hoy şehri ve çevresine dokunulmamasını emretti (25 Temmuz 1225). Kendisini bırakıp kaçan kocası Atabey Özbek'e çok kırılan İnanç Hâtun, Celâleddin Harezmsâh'ın artık durdurulamayacağını da anlamış olduğundan, ona bir elçi yollayarak kocasıyla olan nikâhının düştüğünü, bu yüzden artık serbest olduğunu beyan edip kendisiyle evlenmek istediğini bildirdi. Bunun üzerine Celâleddin ona bir nişan yüzüğü yollayarak, bu teklifini kabul etti. Daha sonra yanına bir miktar asker katarak onu Hoy şehrine gönderdi. Sultan Celâleddin, Tebriz çevresindeki şehirleri de kendisine bağladıktan sonra Gürcistan üzerine yürüdü.²³

O Gürcistan'da mücadele ederken, Tebriz'de veziri Şerefü'l-Mülk'ü yerine vekil olarak bırakmıştı. Bölgenin ileri gelen şahsiyetlerinden olan Şemseddin et-Tuğraî ile Tebriz reisi ve bunların etrafında toplanan diğer ileri gelen kişiler Sultan Celâleddin'e karşı isyan etme konusunda bir ittifak meydana getirmişlerdi. Planları şuydu: Celâleddin Gürcistan'da meşgul iken Atabey Özbek'i davet edecekler, bunu işiten sultan hemen geri dönecek, bu sırada mücadele ettiği Gürcüler ise onun peşinden gelecekler ve böylece Harezmsâh Azerbaycan Atabeyliği ve Gürcü kuvvetleri karşısında dayanamayarak yenilecek ve bölgeyi terk edecekti. Celâleddin Harezmsâh durumdan haberdar olduktan sonra gönderdiği adamları vasıtasıyla vezirine durumu anlatmıştı. Celâleddin bu haberi çok gizli tutmuş, fakat Gürcülere karşı yapmayı düşündüğü mücadeleyi ertelemeyerek, onları yenilgiye uğrattıktan sonra adamlarına durumu anlatıp, Gürcistan içerisindeki fetihlerine devam etmelerini emretmişti. Fethedilen yerler ile ele geçirilecek diğer bütün toprakları kardeşi Gıyâseddin'e iktâ edip, kendisi de Tebriz'e geri dönmüş, isyancıların elebaşlarını yakalatıp idam ettirmişti. Böylece bu isyan girişimi daha başlamadan bastırılmış, Celâleddin Harezmsâh'ın Azerbaycan'daki hâkimiyeti pekiştirilmiş oluyordu. Celâleddin Harezmsâh, bu olaydan sonra Nahcivan'da İnanç Hâtun ile evlendi. Bir müddet sonra Özbek'in sığındığı Gence üzerine bir ordu gönderdi ve şehrin dış kalesini ele geçirdi. Atabey Özbek iç kaleye kapandı. O burada iken, Harezmsâhın askerlerinin dış kalede bulunan halkın evlerini ve mallarını yağmalamaları üzerine Sultan Celâleddin'e bir mektup göndererek durumu şikâyet etti ve bunun önlenmesini istedi. Bunun üzerine Celâleddin Harezmsâh, Gence'yi ve çevresini saldırılardan korumak için bir müfreze görevlendirdi (1225).²⁴

d. Musul Atabeyliği İle İlişkiler

İmâdeddin Zengi'nin Irak Selçukluları Devletinin gulâm komutanlarından birisi iken 1127'de tayin edildiği Musul'da kurduğu Atabeylik, XII. yüzyıl boyunca Haçlı devletleri ile yaptığı mücadeleler ve Yakın-doğu'daki siyasi ilişkilerde adından sıkça bahsettirmişti. Her ne kadar 1174'te Nureddin Mahmud'un ölümü ile birlikte hâkimiyet Salâheddin Eyyûbî'nin eline

23 İbnü'l-Esîr, XII, 392-394; Cuveynî, II, 352; Nesevî, 196; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fi Târîhi'l-A'yân*, Haydarabad, 1951-52, II, 632; Ebû'l-Fidâ, II, 231; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, Nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1998, 621-630 Yıllarını İhtiva Eden Cild, 9-10; Devletşah Semerkandî, *Tezkîre-i Devletşah*, çev. N. Lugal, 4 cild, İstanbul, 1990, I, 237; A. Taneri, *Celâleddin Harezmsâh ve Zamânı*, Ankara, 1977, 43; V. Minorsky, "Tebriz", İA, İstanbul, 1988, XII/2, 85. Devletşah, Batı İran'da yaşayan halkın Moğol zulmünden bıktıkları için Harezmsâh Celâleddin'i bir kurtarıcı gibi karşıladıklarından ve şehirlerinde bulunan Moğol memurlarını öldürdüklerinden bahsetmekte, dolayısıyla de halkın duygularına tercüman olmaktadır.

24 İbnü'l-Esîr, XII, 396-398; Cuveynî, II, 353; Nesevî, 196-207; İbnü'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, Dimaşk, 1954, III, 202; Ebû'l-Fidâ, II, 231; Zehebî, 10; H. Alyârî 1966, 111-112. Cuveynî, Celâleddin Harezmsâh'ın Nahcivân'da evlendiğini yazarken, Nesevî ise bunun Hoy'da gerçekleştiğini ve sultanın karısına burayı, Selmas ve Urmiye'yi iktâ ettiğini yazmaktadır.

geçmiş ise de, bu atabeylik Kuzey Irak'ta varlığını devam ettirmişti. Musul Atabeyi I. Nureddin Arslanşah'ın oğlu İmâdeddin Zengi, devletin idaresini nâib sıfatıyla elinde bulunduran vezir Bedreddin Lülü'nün baskısından kaçarak Azerbaycan'a gelmiş ve Atabey Özbek'in himâyesine girmişti. Bunun için de kendi hâkimiyetinde bulunan topraklardan bir kısmını Özbek'e vererek, bir müddet onun yanında kaldı. Bu sırada onun yokluğundan yararlanan vezir Bedreddin Lülü, Zengi'ye ait Şûş kalesini kuşattı ve uzun bir mücadeleden sonra ele geçirdi (1222).²⁵

e. Batinîlerle İlişkiler

Nizârî-İsmâîlî Devleti'nin kurucusu İranlı Hasan Sabbah (1090-1124)'ın İran'da Alamut'ta başlattığı Oniki İmam Şiîliğini Orta-doğu'da yayma mücadelesi, onun ölümünden sonra da takipçileri tarafından devam ettirilmişti. Büyük Selçuklular ve Irak Selçukluları onlarla mücadele etmiş iseler de ciddi bir başarı elde edememişlerdi. Sonunda, onları tehlikeli bir mezhep ve tedhiş örgütü olarak görme politikasını bırakarak Orta-doğu'daki diğer devletler gibi kabul ederek siyasi ilişkiler geliştirdiler. Hatta aralarında şahsi dostluklar da oluştu. Bu cümleden olarak, Atabey Özbek'in Alamut hâkimi Celâleddin Hasan ile sıkı bir dostlukları vardı. Celâleddin Hasan zaman zaman kendi topraklarına da saldıran Nureddin Mengli'ye karşı birlikte hareket etmek için Azerbaycan'a giderek orada bir buçuk yıl kaldı. Bu zaman zarfında Özbek kendisine büyük ilgi ve yakınlık gösterdiği için aralarında güçlü bir dostluk kuruldu. Özbek, Celâleddin'e ve yakınlarına kıymetli hediyeler ile hil'atler verdiği gibi, askerlerine de maaş bağlayıp, ulûfe dağıttı. Celâleddin'in günlük masraflarının karşılanması için her gün onun hazinesine bin altın gönderdi. Özbek ve Celâleddin bir süre Beylakan'da ikamet ettiler. Burada iken Halife Nâsir Lidinillah'a ve Suriye'de bulunan Musul Atabeyliği ile Eyyûbîler'e elçiler göndererek, Mengli'yi Irak-ı Acem'den kovmaları için yardım istediler. Mengli'nin ortadan kaldırılmasından sonra yerine getirilen Seyfeddin Ogulmuş'a Irak-ı Acem'in yönetimi ile Ebher ve Zencan bırakılmış, bu şehirler bir müddet Celâleddin'in memurları tarafından yönetilmişti.²⁶

4. Atabey Özbek'in Ölümü ve Azerbaycan Atabeyliği'nin Sona Ermesi

Karısı İnanç Hâtun'un gönül rızası ile Celâleddin Harezmsah'ın karısı olması, Gence'den Nahcivan'ın doğusunda bulunan Alıncak kalesine kaçan Atabey Özbek'i son derece üzmüş ve aynı gün kederinden vefat etmişti (1225).²⁷

Kaynakların ittifakla belirttiğine göre, Özbek içki, kumar ve her türlü eğlenceden başka bir şey düşünmeyen, yöneticilik vasıflarından çok uzak, zorluklar karşısında mücadele etme cesaretinden yoksun, zayıf karakterli bir insandı.²⁸ Bu haliyle, dedesi Şemseddin İldeniz'in

25 İbnu'l-Esîr, XII, 372.

26 Cuveynî, III, 560-561; B. Lewis, *Haşîşiler*, çev. Ali Aktan, İstanbul, 1995, 67-68.

27 Cuveynî, III, 561; Nesevî, 207; Hüseyinî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, çev. N. Lügal, Ankara, 1943, 138; Yahya b. Abdullatif el-Huseynî el-Kazvîni, 125; H. Alyârî 1966, 111-112; V. Minorsky 1964, 490. Nesevî, Özbek'in hummadan, Yahya b. Abdullatif el-Huseynî el-Kazvîni de kulunç hastalığından öldüğünü, Huseynî ise, Özbek'in Alıncak Kalesi'ne hapsedildiğini ve orada öldüğünü kaydetmekte, ama nasıl öldüğünü belirtmemektedir.

28 İbnu'l-Esîr, XII, 395; Ebû'l-Fidâ, II, 231.

büyük mücadelelerle kurduğu ve yerleştirdiği, bu uğurda Irak Selçukluları Devleti'nin bütün imkânlarını seferber ettiği Azerbaycan Atabeyliği Devleti'ni, onun ölümünden elli yıl sonra, şahsi hataları sonucunda çökertti. Irak Selçukluları Devleti'nin son hükümdarı Sultan II. Tuğrul'un kızı İnanç Hatun ile evli olan Özbek, devlet işlerinden elini eteğini çekerek, yönetimi tamamen eşinin ellerine teslim etmişti.²⁹ 1220'de Urmiye'ye gelen Yâkût el-Hamevî, Atabey Özbek'in oldukça tembel bir hayat sürdüğünü belirterek, vaktini şehirlerinin birinden diğerine gidip-gelerek geçirdiğini yazar.³⁰

Atabey Özbek, diğer atabeyler gibi bilginleri, şairleri korumuş ve desteklemiştir. Nasîreddin Tûsî'nin öğrencilerinden âlim ve şair Hemedanlı Esîreddin Emânî onun için methiyeler yazmıştır.³¹

Tebriz'de inşa ettirdiği mükemmel köşkü için hiç bir harcamadan kaçınmamıştı. Bu köşk, önünde güzel bahçeleri olan, oldukça güzel bir manzaraya sahip mükemmel bir mimari eserdi.³²

Gürcü, Moğol ve Harezmsahların saldırılarına karşı koymak için hiçbir tedbir almadığı gibi, eğlence alışkanlığından taviz vermedi. Tehlikelerden kurtulmak için müstevlilere tâbi olup, onlara değerli hediyeler göndererek saldırılarını engellemeğe çalışmıştı.

Özbek'in, İnanç Hâtun'dan 1197-98 yılında Tuğrul adında bir oğlu olmuştu. Bunu kutlamak için günlerce bayram yapılmış, bu amaçla şehirdeki bütün mahalleler süslenmişti.³³ Cuveynî bu çocuğu doğuştan sağır ve dilsiz olduğu için Atabey Hâmûş ismiyle anmaktadır.³⁴

29 İbnu'l-Esîr, XII, 393.

30 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tah. Ferîdûn Abdulazîz el-Cundî, 5 cild, Beyrut, tarihsiz, I, 190.

31 Devletşah, I, 269-271.

32 İbnu'l-Esîr, XII, 394. Celâleddin Harezmsah Tebriz'i ele geçirdikten sonra bu köşke gelmiş ve onun ihtişamını görerek : "Burası tembellerin mekânıdır, bize pek yaramaz." demişti.

33 Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, çev., A. Ateş, Ankara, 1957-60, II, 362-363.

34 Cuveynî, II, 412. Cuveynî, bu zatın çocuğu olarak da, Göyük Han tarafından Tebriz ve Azerbaycan'ın emîr-i tümenliği görevine getirilen Atabey Nusreteddin'den bahsetmektedir. Ögle görünmektedir ki, Harezmsah Celâleddin'den sonra bölgeye hâkim olan Moğollar, Atabeg Özbek'in oğlunu ve daha sonra torununu hizmetlerine almışlar, bunlar da atalarına nisbetle atabey ünvanını taşımışlardı.

Atabey Özbek'in bastırıldığı belli-başlı paraları³⁵ şunlardır:

No: 1. Bakır, basıldığı yer yok, yıl yok, 9,54 gr., Ø 24 mm.

Ön yüzü

Çevresinde: el-Nâsir lidinillah

Ortada: Emîru'l-mu'minîn

Arka yüzü

A'zam Özbek

No: 2. Bakır, basıldığı yer ve yıl yok.

Ön yüzü

³⁵ H. Kayhan, "Azerbaycan Atabegleri İldenizlilerin paraları", *Yeni Türkiye* 72, *Kafkaslar Özel Sayısı – II*, Ankara, 2015, 814.

Üstte: Allah

Ortada: en-Nâsir lidinillah

Emîru'l-Mu'minîn

No: 3. Dirhem, basıldığı yer yok, tarih 612, 16,53 gr

Ön yüzü

Üstte: Duribe sene 612

Ortada: (Çift şeritli kare içinde)

Atabeku'l-a'zam

Muizzi'd-dunyave'd-dîn Özbek b. Muhammed b. ...

Arka yüzü

Ortada: (Çift şeritli kare içinde)

Lâ ilahe illallah

Muhammedenrasulullah

Nâsir lidinillah

Emîru'l-mu'minîn

Görüldüğü üzere, Atabey Özbek bastırduğu paralarda “*Atabeku'l-a'zam*” ünvanını kullanmaktadır.

Sonuç

Selçukluların son zamanlarında çalkantılı bir dönemde başarılı sayılabilecek üç çeyrek asırlık bir tarih yaşayan Azerbaycan Atabeyliği, Özbek'in Atabeyliği ile sona erdi. Atabey Özbek, hanedanın diğer temsilcilerine göre parlak bir performans ortaya koyamadı. Hıristiyan Gürcü Krallığı'nın sık sık tekrarladığı saldırıları önleyemedi. Harezmsahların, Abbasi Halifeliği'nin ve Moğolların saldırılarını durduramadı. Aydoğmuş, Mengli ve Ogulmuş gibi Türk asıllı komutanların Azerbaycan'da yarattıkları tedhişleri ortadan kaldırmada çok zorlandı. Bütün bunlar Atabey Özbek'in hanesine yazılacak başarısızlıklardı. Harezmsahlar Devleti, 1194'te nasıl ki Irak Selçukluları Devleti'ni yıkmış ise, 1225'te Atabey Özbek'in tahtını elinden alıp, temsil ettiği Azerbaycan Atabeyliği'ni de yıkarak Selçukluların son kalıntısını ortadan kaldırmıştı.

Bibliyografya

Alyârî, H., *Azerbaycan Atabeyleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, (İ.Ü. Ed. Fak. Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1966.

Anonim Gürcü Vekayi-nâmesi, çev. H. D. Andreasyan, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Ankara, 2003.

Bunyadov, Z. M., *A History of The Khorezmian State Under The Anushteginids 1097-1231*, Samarkand, 2015.

Bunyadov, Z. M., *Azerbaycan Atabeyleri Devleti 1136-1225*, Baku, 2007.

Cuveynî, *Târîh-i Cihan Guşa*, çev. M. Öztürk, 3 cild, Ankara, 1988.

Devletşah Semerkandî, *Tezkîre-i Devletşah*, çev. N. Lugal, 4 cild, İstanbul, 1990.

Ebû'l-Fidâ, *Kitâbu'l-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, 3 cild, İstanbul, 1286.

Fasîh Ahmed Havafî, *Mucmel-i Fasihî*, Nşr. Mahmud Ferruh, Meşhed, 1339.

Hamdullah Mustevfî Kazvinî, *Târîh-i Güzîde*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910.

Hüseynî, *Ahbâru'd-Devleti's-Selcukiyye*, çev. N. Lugal, Ankara, 1943.

İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk, 1954.

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. A. Özeydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.

Kadı Beyzâvî, *Nizâmu't-Tevârih*, Nşr. B. Mîrzâ Kerîmî, Tehran, 1313/1934 hş.

Kayhan, H., "Azerbaycan Atabegleri İldenizliler (1141-1225)", *Yeni Türkiye 72, Kafkaslar Özel Sayısı – II*, Ankara, 2015, 769-787.

Kayhan, H., "Azerbaycan Atabegleri İldenizlilerin paraları", *Yeni Türkiye 72, Kafkaslar Özel Sayısı – II*, Ankara, 2015, 793-816.

Kayhan, H., *Irak Selçukluları (514-590/1120-1194)*, Konya, 2001.

Kayhan, H., "Selçukluların yıkılışından sonra Irak ve Azerbaycan'ın durumu", *Belleten*, LXXI/262 (Aralık 2007), 891-908.

Kouymjian, D. K., *A Numismatic History of Southeastern Caucasia and Adhazbayjan based on the İslamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries*, Columbia University, Ph. D. 1969.

Lewis, B., *Haşîşiler*, çev. Ali Aktan, İstanbul, 1995.

Menâkib-nâme-i Şeyh Evhadeddîn-i Kirmânî, Haz. İ. H. Mercan, Erciyes Ün. Sos. Bil. Ens. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, 1990.

Minorsky, V., "Özbek", İA, İstanbul, 1964, IX, 488-490.

Minorsky, V., "Tebriz", İA, İstanbul, 1988, XII/2, 82-98.

Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddin Mengübirti*, Nşr. H. A. Hamdî, Kahire, 1953.

Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, çev., A. Ateş, 2 cild, Ankara, 1957-60.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fi Târîhi'l-A'yân*, 2 cild, Haydarabad, 1951-52.

Sümer, F., *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 2 cild, İstanbul, 1999.

Taneri, A., *Celâleddin Harezmsah ve Zamanı*, Ankara, 1977.

Vassâf el-Hazre, *Târîh-i Vassâf el-Hazre*, Nşr. M. Mehdî, Tahran, 1338 hş.

Yahya b. Abdullatîf el-Huseynî el-Kazvinî, *Kitâb-ı Lubbu't-Tevârih*, Nşr. Seyyid Celâleddin Tehrânî, Tahran, 1315 h.ş.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Tah. Ferîdûn Abdulazîz el-Cundî, 5 cild, Beyrut, tarihsiz.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig, Metin*, Nşr. R. R. Arat, Ankara, 1979.

Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefayâtu'l-Meşâhîrve'l-A'lâm*, Nşr. Ömer Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1998, 621-630 Yıllarını İhtiva Eden Cild.